

CIAM IN DE ANDES

Gatto Sobrals ontwerpen voor Cuenca

Christien Klaufus werkt als universitair docent sociale geografie bij het Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns Amerika (CEDLA) in Amsterdam. Zij promoveerde in 2006 op een studie naar de relatie tussen zelfbouwers en architecten in Ecuatoriaanse steden. Haar huidige onderzoek richt zich op de invloed van migrantengeld op de woonomgeving in Latijns-Amerika.

De moderne gedachten die bij de CIAM-congressen werden verwoord, sloegen ook in Zuid-Amerika erg aan. Een voorbeeld is de stad Cuenca in Ecuador, waar de architect Gilberto Gatto Sobral vanaf 1947 werkte aan een masterplan voor de uitbreidingswijk El Ejido. Zijn masterplan werd echter eclectisch ingevuld met diverse bouwstijlen. Inmiddels staat de wijk onder druk van vastgoedhandelaars en moet het erfgoed worden beschermd. Die druk leidde ertoe dat de wijk nu op papier dezelfde bescherming heeft als het Spaanse koloniale erfgoed in het centrum.

Halverwege de twintigste eeuw raakte Latijns Amerika in de ban van de CIAM-denkebeelden die eerder de architectuur en stedenbouw in Europa waren gaan bepalen. De stedenbouwkundige principes die in 1933 op het vierde Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM) waren vastgelegd – namelijk het scheiden van stedelijke functies zoals wonen, werken en recreëren door middel van een strak ontworpen stadsaanleg – werden tussen 1930 en 1970 ook in Latijns Amerika populair. De politieke elites hoopten door middel van stadsplanning hun landen te moderniseren. De achterliggende gedachte was dat industriële groei via gecontroleerde verstedelijking te sturen zou zijn, zodat de problemen waarmee Europese steden tijdens de Industriële Revolutie te kampen hadden gehad, als het ware konden worden 'overgeslagen'.¹ Door het toepassen van de CIAM-principes zouden nationale economieën gemoderniseerd worden, mede doordat cement, staal en glas in grote hoeveelheden nodig waren voor de stadsaanleg.

De moderniseringsdrang die het continent overspoelde, had tot gevolg dat de weinige Latijns-Amerikaanse architecten die kennis hadden van het modernisme ook buiten eigen land werden ingehuurd. Zij zetten architectuuropleidingen op en ontwierpen in opdracht van overheden masterplannen voor stadsuitbreidingen. In die context vertrok de Uruguayaan Gilberto Gatto Sobral naar Ecuador, waar hij eerst in de hoofdstad Quito en daarna in de zuidelijke stad Cuenca een stempel op de stedelijke ontwikkeling drukte. Dit essay beschrijft de uitbreidingsplannen van Gatto Sobral voor Cuenca. Het gebied waarvoor Gatto Sobral plannen maakte, El Ejido, grenst aan de historische binnenstad, die vanwege haar koloniale architectuur op de UNESCO Werelderfgoedlijst

staat. Afgelopen jaar is ook El Ejido tot beschermd gebied verklaard. Het artikel beschrijft hoe met het erfgoed van El Ejido wordt omgegaan. Juist in steden met een rijk Spaans koloniaal erfgoed zoals Quito en Cuenca zijn modernistische stedenbouw en architectuur lang beschouwd als een smet op de lokale identiteit; als een vorm van westers cultuurimperialisme dat de eigen bouwtradities zou verdringen. Door de globalisering en de toename van commerciële architectuur is echter een voorzichtige waardering van het Latijns-Amerikaanse modernisme ontstaan.

De vraag is welke ommezwaai in het denken over het stadslandschap en de stedelijke identiteit er in Cuenca heeft plaatsgevonden, en wat deze casestudy zegt over de houding van de culturele elite ten aanzien van twintigste-eeuwse architectuur en stedenbouw in Latijns-Amerika. Bij de beantwoording van de vragen wordt stilgestaan bij het criterium van 'oorspronkelijkheid' als legitimering voor de monumentenstatus. Zoals uit dit artikel zal blijken, is de kwalificatie 'oorspronkelijk' paradoxaal te noemen. Enerzijds omdat achtereenvolgende, soms tegengestelde Europese ideologieën op een vaak willekeurige wijze in het Latijns-Amerikaanse modernisme werden geïntegreerd, waardoor geen opeenvolgende stijlontwikkeling is aan te wijzen. Anderzijds omdat modernistische architectuur en stedenbouw alleen gewaardeerd blijken te worden als ze niet in de plaats komen van oudere, meer 'oorspronkelijk' geachte gebouwen. Een eenduidige koppeling tussen ontstaansgeschiedenis, achterliggende ideologie en gekozen vormentaal is in Latijns-Amerikaanse architectuur en stedenbouw nauwelijks te maken. De culturele waarde van de gebouwde omgeving wordt vooral bepaald door de snelheid van de hedendaagse veranderingen.

1. Ontwerp van Gilberto Gatto Sobral voor het gemeentehuis in Cuenca, 1954-1962. (foto: Xavier Ordóñez)

Uruguayaanse invloeden in Ecuador

In de eerste decennia van de twintigste eeuw waren steden in Latijns-Amerika, afgezien van Buenos Aires, Montevideo en enkele Braziliaanse steden, relatief klein te noemen. De meeste steden groeiden sterk in de tweede helft van de eeuw. Deze groei werd veroorzaakt door mechanisering van de landbouw, waardoor de werkgelegenheid op het platteland afnam en de armoede daar steeg. Tegelijk werden in de steden nieuwe industrieën gevestigd. De stad bood voor veel mensen van het platteland een nieuwe bestaansmogelijkheid.

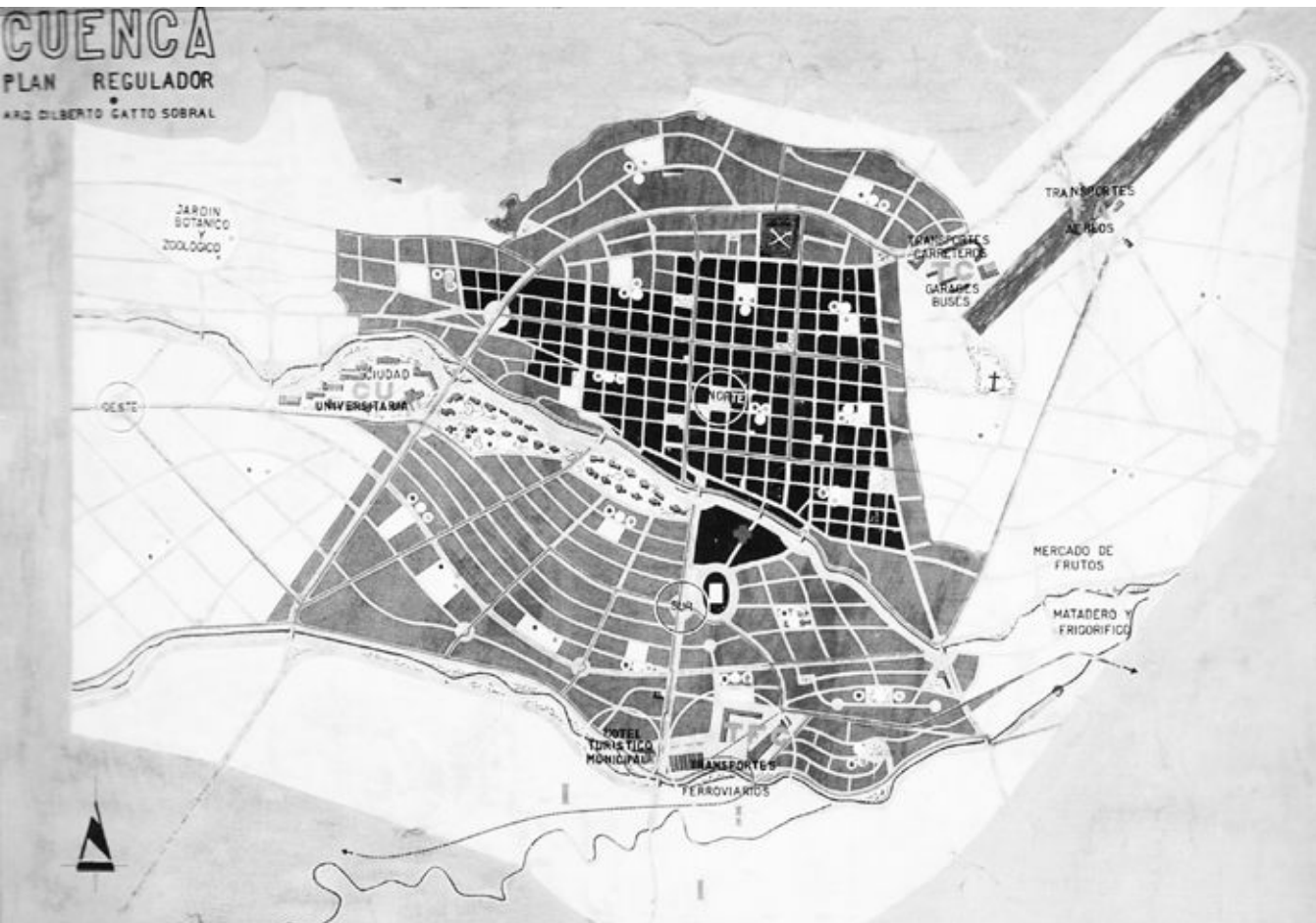
Quito, de hoofdstad van Ecuador, had in 1922 slechts tachtigduizend inwoners, in 1946 ruim tweehonderdduizend en tegenwoordig bijna twee miljoen.² Vooruitlopend op de verwachte groei besloot het gemeentebestuur in 1938 om in Mexico en Uruguay op zoek te gaan naar een goede stedenbouwkundige, omdat die in eigen land niet te vinden was. Aangezien Montevideo in die tijd als voorbeeldstad werd gezien, gaf het gemeentebestuur de Uruguayaanse architect Guillermo Jones Odriozola (1913-1994) opdracht om een stedenbouwkundig plan voor stadsuitbreiding te maken.³ Odriozola werd tijdens de voorbereidingen van het plan echter ziek en moest noodgedwongen naar Uruguay terugkeren. De uitwerking van het plan werd overgenomen door zijn landgenoot Gilberto Gatto Sobral (1910-1978), die in 1943 naar Quito kwam en het plan een jaar later indiende. Tegelijk nam hij ook Odriozola's taak over om aan de Universidad Central een architectuuropleiding op te zetten, die in 1946 van start ging.⁴

Door zijn verdiensten in Quito kwam Gatto Sobral in datzelfde jaar nog in Cuenca terecht, waar hij van de lokale autoriteiten opdracht kreeg om een masterplan voor stadsuitbreiding, een nieuw gemeentehuis en een nieuw gebouw voor de Casa de la Cultura te ontwerpen. Gatto Sobral was opgeleid in de Franse beaux artstraditie, maar via de reiservaringen van Odriozola en door Le Corbusiers bezoek in 1929 aan Argentinië, Uruguay en Brazilië raakte de architect bekend met de ideeën van de moderne beweging in Europa. Van de lokale autoriteiten kreeg hij in 1954 opdracht om de internationaal heersende ideeën over techniek en esthetiek te vertalen in enkele toonaangevende gebouwen voor Cuenca. Voor het nieuwe gemeentehuis ontwierp Gatto Sobral een doosvormig gebouw, bestaande uit een

horizontaal, met marmer bekleed volume voor het auditorium en de stafdiensten, en een verticale kantoortoren voor de publieke afdelingen met een vrij indeelbaar vloerplan (afb. 1). De keuze om het negentiende-eeuwse stadhuis in neoclassicistische stijl te slopen en er een modernistisch gebouw voor in de plaats te zetten, werd in de decennia erna betreurd en wordt door lokale critici nog altijd een zwarte bladzijde in de Cuencaanse geschiedenis genoemd.⁵ Hoewel Gatto Sobral in zijn werk de moderne vormgeving aanpaste aan de ambachtelijke bouwmethoden van Ecuador, werden zijn gebouwen door de lokale bevolking als een radicale breuk met het verleden ervaren, en als te 'westers' voor de Cuencaanse cultuur. Ze pasten dan wel in de nieuwe architectuurtrend van 'de rechte lijnen', zoals de Cuencaanen dat noemden, maar die trend werd alleen door jonge generaties van ingenieurs en technocraten omarmd. De rest van de culturele elite en de bevolking van Cuenca zag deze trend als een nieuwe vorm van cultuurimperialisme waarin gebouwentwerpen werden gebruikt om de Cuencaanen westerse normen en waarden op te leggen.

Gatto Sobrals stedenbouwkundige ontwerp voor Cuenca

Enkele jaren eerder, in 1947, had Gatto Sobral opdracht gekregen om een voorstudie te maken voor een stedelijk masterplan, dat de groei in de komende vijftig jaar in goede banen moest leiden. In een document bestaande uit vijftien kaarten gaf hij schematisch weer hoe de toenmalige situatie was en hoe de stad naar verwachting zou groeien. Zelf zei Gatto Sobral over de noodzaak van het plan: 'Laten we ons een idee vormen van de wetenschappelijke organisatie van een betere stad, opdat die zich binnen een termijn van een, twee of drie generaties kan concretiseren ....'⁶ Naar zijn mening zou de grootste uitbreiding ten zuiden van de historische binnenstad moeten plaatsvinden, tussen de rivieren Tomebamba en Yanuncay, in het gebied El Ejido. Het voorontwerp was gebaseerd op de Engelse tuinstadgedachte en bestond uit een residentiële zone met eengezinswoningen, gelegen langs groene lanen en verbonden door avenues.⁷ Hij ontwierp buurten voor de hogere klasse, buurten voor fabrieksarbeiders en enkele commerciële en recreatieve zones.⁸ Behalve in de ruimtelijke hiërarchie waren de invloeden van CIAM duidelijk herkenbaar in de prioriteit die het gemotoriseerde

2. J.W.C. 2. Lámina 13, Anteproyecto para Plan Regulador, Gilberto Gatto Sobral, Ilustre Municipalidad de Cuenca, 1949. Tussen de twee rivieren ligt het gebied El Ejido. Bron: B. Albornoz (red.), *Planos e Imágenes de Cuenca*, Cuenca 2008, p. 157.

vervoer kreeg en het vertrouwen dat Gatto Sobral stelde in een heldere functionalistische onderverdeling (afb. 2). Hij zei daarover: '[...] de groei die zich vandaag met grote intensiteit manifesteert, kan door middel van een ordeningsplan gestuurd worden, dat wil zeggen door middel van een technisch principe [...].⁹ Vanuit zijn vertrouwen in een technocratische planning van de stad lijkt het wellicht vreemd dat de puriteinse ideeën uit het CIAM-handvest door Gatto Sobral werden vermengd met het oudere gedachtegoed van de tuinstad en de suburb, juist omdat dat door de volgingen van Le Corbusier was afgezworen. Echter, in het ontwerpproces dat zich moest richten op de realiteit van een snel groeiende Latijns-Amerikaanse stad met een koloniaal centrum, ontstonden vanzelf meer gedifferentieerde oplossingen.¹⁰

In 1949 diende Sobral het sterk schematische masterplan in. Dat plan werd in de jaren erna echter niet op de geschetste manier uitgevoerd. Spontane bebouwing en nieuwe generaties gemeentelijke planners maakten dat El Ejido zich ontwikkelde tot een stilistisch gemengde en uiteindelijk een van de meest geliefde woonwijken van de stad. De bewoners van de nieuwe wijk waren vooral vooraanstaande families uit de hogere klasse, die de historische binnenstad verruilden voor de moderne suburbane wijk. De binnenstad raakte door de demografische verschuivingen in verval. Behalve woonbuurten waren in El Ejido inmiddels ook de campus voor de Universiteit van Cuenca en een voetbalstadion gebouwd. De Universiteit van Cuenca kreeg in de jaren zestig een eigen architectuurfaculteit. De percelen in El Ejido die voor woningbouw bestemd waren, werden in jaren zestig,

3. Villa's in de neo-ambachtelijke bouwtraditie van de *Arquitectura Cuencana*, passend in de ideologie van het kritisch-regionalisme. (foto: Boris Albornoz)

zeventig en tachtig bebouwd met villa's, ontworpen door de eerste generaties lokaal opgeleide ingenieurs en architecten.¹¹

De meeste villa's werden gebouwd in een stijl die gebaseerd was op lokale ambachtelijke bouwwijzen en die tegenwoordig ook wel bekend staat als de *Arquitectura Cuencana* (afb. 3). De villa's werden gebouwd met lokale bouwmaterialen zoals hout, natuursteen en dakpannen. In het straatbeeld vallen de grote dakoverstekken en hoge schoorstenen op, die de villa's een landelijk aanzien geven. In de woningplattegronden zijn vooral de inpan-dige patio's en binnentuinen karakteristiek; die verwijzen naar het stramien van de koloniale patri-cierswoningen die rond een patio, een achterpatio

en een tuin werden aangelegd. De villa's vormden binnen het strakke masterplan een lokale reactie tegen de opkomst van het sobere modernisme en de 'architectuur van de rechte lijnen', die Gatto Sobral in zijn ontwerpen voor het gemeentehuis en het Casa de la Cultura had gepropageerd. Ze waren een lokale uitwerking van de internationale stroming van het kritisch regionalisme, die in El Ejido op een natuurlijke wijze samenvloede met het modernisme waartegen het gericht was. Op die manier representeert El Ejido tegenwoordig zowel de vooruitstrevende, internationale visie op stedelijke ontwikkeling als de lokale weerstand tegen de strakke vormgeving waarmee die visie gepaard ging.

De commercialisering van El Ejido

In 1999 werd de historische binnenstad van Cuenca op de UNESCO Werelderfgoedlijst geplaatst. Dat was de kroon op het werk van een groep lokale architecten en historici die zich verzet had tegen de sloop van koloniale en republikeinse bouwwerken. Hun strijd resulteerde in 1982 al in een verordening die de historische binnenstad tot Nationaal Cultureel Erfgoed benoemde. Toen de binnenstad internationale erkenning van UNESCO kreeg, werden door de lokale autoriteiten onder de noemer monumentenbehoud projecten ontwikkeld die de binnenstad toeristvriendelijk moesten maken. In dat kader werd in 2006 de groenzone El Barranco opgeknapt, het stroomgebied van de rivier Tomebamba. Er kwamen nieuwe bruggen, nieuwe trottoirs en ander straatmeubilair, waardoor de verbinding tussen de historische binnenstad en El Ejido beter en veiliger werd.

Mede door de herinrichtingprojecten nam aan de kant van de binnenstad het aantal horecagelegenheden toe. Restaurants, bars en andere toeristische trekpleisters concentreerden zich in één straat aan de hoge oever van El Barranco. Bewoners trokken weg en maakten plaats voor commerciële bestemmingen op de begane grond van de oude huizen. De overkant van El Barranco, El Ejido, raakte daardoor meer in trek als locatie voor het stedelijk wonen. Al snel verrees de eerste hoogbouw, met appartementen die uitzicht boden op de binnenstad en op de heuvels rond de stad. De vraag naar luxueuze en beveiligde appartementen nam toe en daarmee ook de waarde van de grond. De appartementen waren in trek bij stellen zonder kinderen en bij buitenlanders die langere tijd in Cuenca wilden verblijven. De oorspronkelijke villabewoners die vroeger grote gezinnen en inwonend personeel hadden, waren zogenaamde emptynesters geworden: oudere mensen met uitwonende kinderen die in te grote huizen woonden. Onder hen waren er verschillenden die hun huis aan een projectontwikkelaar verkochten, die dat vervolgens sloopte om op het perceel een appartementengebouw te bouwen. Soms kregen de verkopers als onderdeel van de koop een appartement in het nieuwe complex aangeboden.

In de periode 2000-2010 werden steeds meer villa's uit de tijd van Gatto Sobrals modernisme en de op ambachtelijke bouwwijzen gebaseerde Arquitectura Cuencana gesloopt om plaats te

maken voor commerciële hoogbouw. Het landschap van de buitenwijk kreeg het karakter van een dichtbebouwd binnenstedelijk gebied. Toen de gemeente besloot om in de toekomst het Paleis van Justitie van de historische binnenstad naar El Ejido te verplaatsen, kwamen de grondprijzen nog meer onder druk te staan. In 2009 werd Cuenca in het Amerikaanse tijdschrift *International Living* uitgeroepen tot beste bestemming voor Amerikaanse gepensioneerden en kwam El Ejido ook daar prominent in beeld als woonlocatie, via advertenties op de websites van makelaars en via de weblogs van geëmigreerde stellen. Deze maalstroom van ontwikkelingen zorgde voor een drastische verandering van het karakter van de wijk.

Monumentalisering van het modernisme:

El Ejido als historische binnenstad

Zoals de culturele elite van de stad zich in de jaren zeventig en tachtig had verzet tegen de drastische moderniseringsingrepen in de binnenstad en zij het behoud van koloniale en negentiende-eeuwse gebouwen had bepleit, zo ontstond bij min of meer dezelfde groep weerstand tegen de commerciële hoogbouw in El Ejido. Men betreurde het verdwijnen van de heldere stedenbouwkundige structuur en de sloop van de villa's van de Arquitectura Cuencana. De ruime, groene villawijk slibde dicht. Het uitzicht op de heuvels werd op steeds meer plaatsen door hoogbouw geblokkeerd (afb. 4). Sommige eigenaren bleken in strijd met het bestemmingsplan bestaande gebouwen snel te slopen, zodat de strenge verbouwingsregels niet meer van toepassing waren. In een reactie daarop kwam het Nationale Instituut voor Cultureel Erfgoed (INPC) in 2008 met een rapport waarin gepleit werd voor bescherming van het twintigste-eeuwse stadslandschap van El Ejido. Het INPC gaf als verklaring voor de verruiming van het begrip monument dat er een nieuwe opvatting over cultureel erfgoed was ontstaan. Ecuador beschouwde niet langer alleen koloniale en negentiende-eeuwse panden als cultureel waardevol, maar selecteerde ook uit de twintigste-eeuwse architectuur de typologieën die van waarde waren geweest voor de stedelijke ontwikkeling.¹²

De aanbevelingen van het INPC werden door de gemeenteraad overgenomen. Er werd een beleidsplan opgesteld om te voorkomen dat El Ejido verder door projectontwikkelaars zou

4. Commerciële hoogbouw in El Ejido, 2009. Op de voorgrond staan enkele villa's met pannendaken uit de periode van de Arquitectura Cuencana. (foto: auteur)

worden geannexeerd. Sinds begin 2010 is El Ejido officieel een beschermd gebied. In de plaatselijke verordening staat een lijst met 212 gebouwen die nu een monumentenstatus hebben.¹³ Daaronder zijn verschillende woonhuizen uit de periode van de *Arquitectura Cuencana*. Belangrijker nog dan de bescherming van individuele gebouwen is het besluit om de officiële grenzen van het historische stadscentrum op te schuiven: El Ejido ligt nu officieel binnen de grenzen van de historische binnenstad. Dat is opmerkelijk, omdat de gemeente daarmee op papier evenveel waarde aan de twintigste-eeuwse stedenbouw toekent als aan het koloniale hart. De volgende stap in de strijd tegen de macht van de projectontwikkelaars en onroerendgoedhandelaars zal zijn om El Ejido ook door UNESCO als Werelderfgoed te laten verklaren. Ondanks de officieel beschermde status van Cuenca's eerste uitbreidingswijk wordt in het lokale cultuurdebat nog altijd onderscheid gemaakt in gradaties van monumentaliteit. Het modernisme wordt door een deel van de culturele elite minder belangrijk gevonden voor de lokale identiteit dan de koloniale en negentiende-eeuwse gebouwen. Die discussie wordt in de media uitgebreid gevoerd.

Licht, lucht en ruimte in Latijns-Amerikaans perspectief

Het Latijns-Amerikaanse modernisme dat in het masterplan voor El Ejido ligt verankerd, is door de benoeming tot historisch erfgoed formeel veranderd van een voorbeeld van westers cultuurimperialisme in een voorbeeld van karakteristiek erfgoed. Dat lijkt een ideologische ommezwaai in het denken over de Latijns-Amerikaanse stad. In werkelijkheid is niet zozeer sprake van een plotse opwaardering van het modernisme, maar van de groeiende angst dat commerciële projectontwikkelaars teveel macht krijgen, waardoor de overheid haar positie in de stadsplanning en de daarbij behorende ideologische dominantie ziet afbrokkelen.

De officiële opvattingen over monumentenzorg en erfgoedbehoud zijn ten opzichte van tien jaar geleden wel verruimd. Wat echter onveranderd is gebleven, is de zoektocht naar voorbeelden van 'oorspronkelijkheid' in de lokale cultuur. In El Ejido wordt het werk van Gatto Sobral nu van waarde geacht voor (het verhaal over) de stadsontwikkeling.¹⁴ Dat is vooral te danken aan het feit dat dit de eerste planmatige stadsuitbreiding was.

Daar waar modernistische ideeën werden toegepast in een onbebouwd gebied, kon het resultaat monumentale waarde krijgen, precies omdat er niets voor gesloopt hoefde te worden. Gatto Sobral's hoekige gebouwen in het koloniale hart worden nog altijd veel minder gewaardeerd. Daar waar het neoclassicisme plaats maakte voor de 'architectuur van de rechte lijnen' spraken de monumentenactivisten van een cultuurverlies; het verlies van 'oorspronkelijke' gebouwen. In de architectuurgids van Cuenca worden de veranderingen in de binnenstad bijvoorbeeld beschreven als 'patrimonio perdido', verloren erfgoed, en niet als 'patrimonio contemporáneo', hedendaags erfgoed.¹⁵ De eerste conclusie is dan ook dat de criteria voor de benoeming van erfgoed niet afhangen van de architectonische typologie en ideologie op zich, maar van de geschiedenis van een specifieke locatie en de volgorde van bebouwing op die plek. De behoefte aan vaste stilistische ijkpunten is in Latijns-Amerika groot. Een flexibele stedelijke ontwikkeling maakt geen deel uit van het denken over stedelijke identiteit.

De tweede conclusie die op basis van de casestudy in Cuenca getrokken kan worden – en die in strijd lijkt met de vorige – is dat achterenvolgende Europese stromingen zoals de Franse beaux arts, de Engelse tuinstadgedachte en de Internationale Stijl en CIAM-opvattingen in de architectuur en stedenbouw van Latijns-Amerika met elkaar vermengd zijn geraakt. Sinds het eind van de negentiende eeuw zijn ideeën en vormen regelmatig door elkaar heen gebruikt. Er zijn CIAM-tuinsteden ontstaan, die weer voldoende ruimte lieten voor een op ambachtelijke bouwwijze gebaseerde woningarchitectuur. De typologische vermenging ontstond doordat de nieuwe architectuuropleidingen in Latijns-Amerika verschillende stromingen in hun curricula samenbrachten, waardoor architecten als Gatto Sobral verschillende architectuuropvattingen integreerden. Bovendien werkten mensen uit verschillende disciplines aan dezelfde stedelijke projecten. Categorieën en chronologie van stijlen en denkbepalen zijn dus vaak moeilijk te bepalen. De eclectische oplossingen waren de Latijns-Amerikaanse variant van het Europese modernisme. Pas toen de commerciële projectontwikkeling het bestaande stadslandschap van El Ejido in hoog tempo aantastte, werd er een breuk tussen verleden en heden, tussen monument en commercieel object ervaren en kwam de

noodzaak tot behoud van het jonge erfgoed op de politieke agenda. Afsluitend kan gezegd worden dat hoewel de invloed van de CIAM-opvattingen over stedenbouw en architectuur in El Ejido nu op het oog nauwelijks meer herkenbaar is, de stroming in de verhalen over de moderne stad legitimiteit heeft verworven als onderdeel van een eclectische modernisme uit de periode dat de overheid in de stedenbouw nog een rol van betekenis speelde. In die zin is de CIAM-gedachte, gevat in masterplannen, van grote betekenis geweest voor postkoloniaal Latijns-Amerika, omdat het een instrument was waarmee nationale en lokale overheden zelf de regie over nieuwe steden konden voeren.

- 1 V. Fraser, *Building the New World. Studies in the Modern Architecture of Latin America 1930-1960*, London/New York 2000, pp. 6-9; J. Holston, *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília*, Chicago/Londen 1989.
- 2 E. Capello, 'Imagining old Quito. The post-colonial city as universal nostalgia', *City* 10.2 (2006), p. 133.
- 3 K. Peyronnie en R. de Maximy, *Quito inesperado. De la memoria a la mirada crítica*, Quito 2002, pp. 70-72.
- 4 J. Benavides Solís, *La arquitectura del siglo XX en Quito*, Quito 1995, pp. 67-70.
- 5 M. Torres Hidalgo (red.), *Cuenca. An architectural guide*, Cuenca/Sevilla 2007, pp. 79-80.
- 6 G. Gilberto Sobral, 'El Plan regulador de Cuenca', *El Tres de Noviembre* 1946, pp. 167-172, in: B. Albornoz (red.), *Planos e Imágenes de Cuenca*, Cuenca 2008, p. 156 (vert. auteur).
- 7 Vergelijk de omschrijving van Garden City in W. Curtis, *Modern Architecture since 1900*, Londen 1996, p. 243.
- 8 Albornoz, op.cit. (noot 6), p. 153.
- 9 G. Gilberto Sobral in: Albornoz, op.cit. (noot 6), p. 155 (vert. auteurs).
- 10 E. Mumford, *The CIAM Discourse on Urbanism, 1928-1960*, Cambridge 2000.
- 11 C. Klaufus, *De steden en de bouwers*, Amsterdam 2006, pp. 56-57.
- 12 Anoniem, 'Una visión nueva de patrimonio', *El Comercio*, 23 september 2010.
- 13 Municipalidad de Cuenca, *Ordenanza que determina y regula el uso y ocupación del suelo en el área de El Ejido*, Cuenca 2010.
- 14 Gatto Sobrals tekeningen zijn recentelijk gepubliceerd in Albornoz, op.cit. (noot 6).
- 15 Municipalidad de Cuenca, op.cit. (noot 13), pp. 36-37.